

MODERN
MAGYARORSZÁG

2014/1
III. ÉVFOLYAM

AZ ELTE BTK ÚJ- ÉS JELENKORI MAGYAR TÖRTÉNETI TANSZÉK
DOKTORI PROGRAMJÁNAK TUDOMÁNYOS FOLYÓIRATA

MODERN MAGYARORSZÁG

**Az ELTE BTK Új- és Jelenkori Magyar Történeti
Doktori Programjának Folyóirata**

Különszám – 2014. augusztus

© ELTE BTK Új- és Jelenkori Magyar Történeti Tanszék
Új- és Jelenkori Magyar Történeti Doktori Program

Főszerkesztő:

Erdődy Gábor

Szerkesztőbizottság:

Pajkossy Gábor, Pritz Pál, Varga Zsuzsanna

Szerkesztőség:

Manhercz Orsolya (felelős szerkesztő)

*Bern Andrea, Cúthné Gyóni Eszter, Dombovári Ádám, Marchut Réka,
Szilágyi Adrienn, Tóth-Barbalics Veronika, Wirthné Diera Bernadett*

A különszámot szerkesztették:

*Bern Andrea, Hegedüs Gyula, Manhercz Orsolya, Marchut Réka,
Szécsényi András*

Kiadó: ELTE BTK Új- és Jelenkori Magyar Történeti Tanszék

Székhely: 1088 Budapest, Múzeum krt. 6–8.

Felelős kiadó: Erdődy Gábor

ISSN 2063-8949

TARTALOMJEGYZÉK

Köszöntő		5
<hr/>		
Tanulmányok		8
<hr/>		
Tevesz László:	<i>„Történetpolitikai tanulmányok” a reformkorban, 1837–1841. Pulszky Ferenc és Horváth Mihály koncepciója a magyar társadalomfejlődés jellegzetességeiről</i>	9
Bárány Zsófia:	<i>Adalékok az Apostoli Szentszék és Magyarország diplomáciai kapcsolatához a reformkorban Az 1839–1840. évi magyar diéta a bécsi nunciaturán</i>	28
Csonka Laura:	<i>A magyarországi Tanácsköztársaság utáni számonkérés: az 1920-as népbiztos-per</i>	46
Klestenitz Tibor:	<i>Az első magyar katolikus nagygyűlések – egy új rendezvénytípus megszületése</i>	63
Grósz András:	<i>Kisebbségpolitikai mozaikok egy német főpásztori látogatáshoz. Berning, osnabrücker püspök magyarországi utazása (1933)</i>	89
Szécsényi András:	<i>Kozma Miklós és a munkaszolgálat</i>	104
Marchut Réka:	<i>”helyzetünk reális külső és belső szemléletére nevelve” – Gondolatok Európáról és benne Magyarországról a Magyar Szemle hasábjain (1927–1944)</i>	125
Péterfi Gábor:	<i>A szárszói konferencia külpolitikai vonatkozásai</i>	154
Sárándi Tamás:	<i>Vogelfrei-ok Dél-Erdélyben. A dél erdélyi magyarság 1940–1944 közötti története a magyar diplomáciai források tükrében</i>	170

Somlai Péter:	<i>A Volksbund Budakeszin – Kísérlet a népiségi elkülönülés megteremtésére egy főváros környéki településen</i>	195
Paksa Rudolf:	<i>Az agresszor, az intrikus, a Pilátus, a mór és a vonakodó fantasztá, avagy mozgástér és felelősség 1944-ben</i>	226
Bern Andrea:	<i>Egy arisztokrata festőművész nő huszadik százada – Gróf Károlyi Széchenyi Ilona: Kileng az inga</i>	246
Bognár Szabina – Péterfi András:	<i>"Nem menthetetlen az a nép, amely így tud nevetni saját problémáin." Nathaniel P. Davis budapesti naplója (1949–1951)</i>	270
Hegedüs Gyula:	<i>A londoni magyar diplomáciai képviselet, 1945–1956</i>	303
Számunk szerzői		334

Paksa Rudolf

AZ AGRESSZOR, AZ INTRIKUS, A PILÁTUS, A MÓR ÉS A VONAKODÓ FANTASZTA, AVAGY MOZGÁSTÉR ÉS FELELŐSSÉG 1944-BEN*

Az 1944. év az élet rendje szerint egyes családoknak örömet, másoknak bánatot hozott. Az egyéni történeteken túl azonban a német megszállás éve mind az emberélet, mind a nemzeti vagyon pusztulásának mértéke tekintetében a huszadik századi magyar történelem legsötétebb esztendeje lett. A német megszállás, a deportálások, a nyilasuralom, az ország hadszíntérré válása, illetve evakuálása sok szenvedést hozott. A háború után tehát érthető indulattal – és nem mellékesen a politikai riválisokkal való leszámolás céljával – vonták felelősségre az ország új urai a régi Magyarország képviselőit. Immár hetven évvel az események után, ma is forró kérdésnek tűnik a német megszállás évére való emlékezés. Ki a felelős az 1944. évi magyar tragédiáért – különös tekintettel a holokausztra? Kizárólag a náci Németország? Szálasi és a hungaristák? Horthy? A Sztójay-kormány? A magyar szélsőjobboldal? A magyar politikai élet egésze? A deportálásban résztvevő csendőrök, tisztviselők, MÁV-alkalmazottak stb.? A magyar társadalom? A zsidó vezetők? E kérdésekre keressük a választ az alábbiakban, az események történeti kontextusában mérlegelve a lehetséges mozgásterek mértékét.

* Paksa Rudolf publikációt megalapozó kutatása a TÁMOP 4.2.4.A/1-11-1-2012-0001 azonosító számú Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése országos program című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

Mindenekelőtt érdemes röviden áttekintenünk, hogy 1944-ben kik tekinthetők szélsőjobboldalinak a magyar politikai életben. A szélsőjobboldaliság ekkor lényegében egyet jelentett a nemzetiszocialista program és az európai náci hegemonia elfogadásával. E nézetek képviselői négy jelentősebb politikai pártban is megtalálhatóak voltak: 1) a kormánypártban (Magyar Élet Pártja, MÉP), 2) az Imrédy vezetésével a kormánypártból 1940 őszén kivált Magyar Megújulás Pártjában (MMP), 3) a Pálffy Fidél és Baky László vezette Magyar Nemzetiszocialista Pártban (MNSzP), valamint 4) a Szálasi-féle Nyilaskeresztes Párt – Hungarista Mozgalomban.

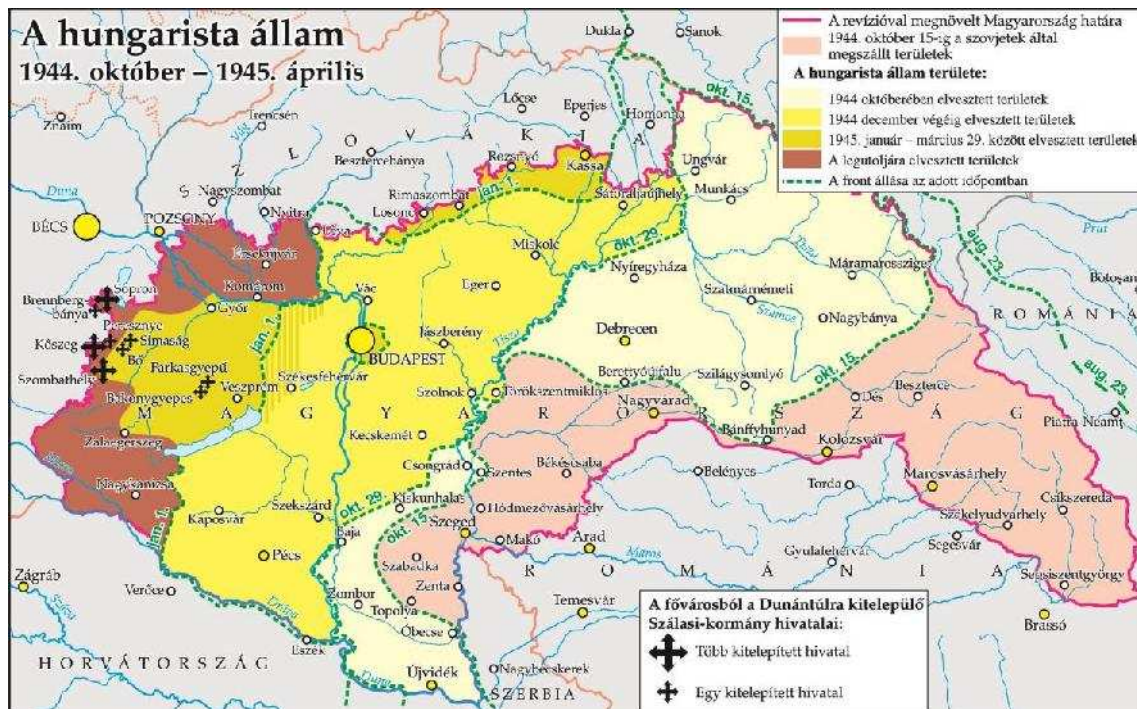
E négy csoport közül a MÉP az 1939. évi országgyűlési választás után folyamatosan hatalmon volt, az MMP és az MNSzP a német megszállást követően lett a MÉP koalíciós partnere, s 1944 augusztusáig azok is maradtak. Szálasi és hívei azonban csak 1944 októberétől számítottak kormányzati tényezőnek a magyar belpolitikai életben, amikor koalíciós nemzetiszocialista kormányt alakíthattak, amelyben a hungaristák adták a többséget, de a másik három szélsőjobboldali csoport is képviseltette volt.

E rövid áttekintésből is világosan kitűnik, hogy tévedés lenne a magyar holokausztért kizárólag Szálasiékat tenni felelőssé. A vidéki zsidóság deportálása (a magyar holokauszt első hulláma) ugyanis még 1944 tavaszán–nyarán megtörtént, amikor Szálasi és hívei még ellenzékéből keresték a hatalomra jutás lehetőségeit. Ezzel együtt tény, hogy a magyar holokauszt második hulláma a Szálasi-uralom idején történt, amikor a magyar állam területe – a szovjet előretörés nyomán – napról-napra zsugorodott. A háború okozta káosz és frusztrációk jelentős pszichés nyomásként nehezedtek a politikusok, katonák, csendőrök, tisztviselők és az egyszerű állampolgárok vállára. Az 1944 októberében hatalomra került Szálasi-kormány célkitűzései között hangsúlyosan szerepelt a német oldalon vívott háborúban való totális részvétel, valamint a hungarista állam koncepciójának megvalósítása. Utóbbi keretében kiemelt fontossággal bírt a „zsidókérdés”. Szálasi e tekintetben

hosszútávon a zsidóság Magyarországról (sőt Európából) való kitelepítésével számolt – „természetesen” vagyonuktól megfosztva őket. Előbb azonban még

igénybe vette volna a munkaerejüket a világháború utáni újjáépítésben. E koncepció fényében válnak érthetővé a Szálasi-kormány rendelkezései. Így például a nürnbergi faji törvények mintájára készült harmadik magyar zsidótörvényt kiegészítő 1945. évi IV. törvénycikk, amely a még meglévő „zsidó – nem zsidó” házasságok felbontását írta elő.

Ugyancsak így válik érthetővé, hogy miért ódzkodott Szálasi „kölcsonadni” a németeknek a még Magyarországon lévő zsidóság munkaerejét, amibe végül csak azzal a feltétellel egyezett bele, hogy Magyarországnak hiánytalanul visszaszolgáltatják őket a háború után. Szálasi sajátos gondolkodásában a magyar zsidóság egyébként is a magyarságtól „fajilag idegen” és „nemzethűség szempontjából megbízhatatlan” túszként jelent meg. Ezért különítette el őket, létrehozva a fővárosi gettókat. Úgy gondolta, hogy ez kormánya nemzetközi elismertetését szolgálja, s adott esetben a szovjet hadifogságba esett magyar katonákra lesznek cserélhetőek. (Szálasi jól láthatóan tényleg elhitte a „kommunisták = zsidók” azonosítást, ezért azt gondolta, hogy a szovjetekkel alku tárgyát képezheti a magyar zsidók átadása, mivel ők „zsidó fajtestvéreik” a „szovjet kommunista zsidóknak”.)

(Készítette: Nagy Béla. Eredeti megjelenés: *Paksa Rudolf: A magyar szélsőjobboldal története*. Bp. 2012.)

Forrásaink alapján az is világosan látszik, hogy a Szálasi-éra zsidóellenes terrorja nem a központi akarat megtestesülése volt. A fővárosi nyilasterror (amelynek emblemikus eseménye a Dunába lövések) a fegyveres pártszolgálatosok olyan magánakciói voltak, amelyet a kormány nem tudott, illetve részben nem is akart megállítani. A nyilasterror tehát az anarchikus közállapotoknak volt köszönhető, nem pedig a kormány szándékainak. Az viszont tény, hogy a Szálasi-kormány nem lépett fel erélyesen a fegyveres pártszolgálatosok túlkapásaival szemben – noha éppen a kaotikus viszonyok mérséklése céljából igyekezett a kormány a fegyvereseket besorozni a reguláris alakulatokba.

A kormány és az államigazgatás nyugatra menekülése (1944. december) után viszont minden értelemben anarchikus viszonyok alakultak ki a fővárosban, ahol a nyilas karszalag mindenféle önkényességnek (de akár az embermentésnek is) tág teret nyitott. A holokauszt második hullámának másik emblemikus eseménye a Dunába lövések mellett az úgynevezett „halálmenetek” voltak. Ez teljes egészében

illeszkedett a kormány totális háborús mozgósítást elrendelő intézkedéseinek sorába: a munkaszolgálatra besorozott zsidóságot erődítési munkálatokra vezényelték ki. Ennek körülményei közismerten embertelenek voltak: túlnyomórészt erőltetett menetben, kegyetlen bánásmóddal hajtották őket a munkavégzés helyére. Ez a bánásmód azonban nem a zsidóság megsemmisítésére irányuló tudatos törekvés eredménye volt.

A nyomorúságos körülmények elsődleges oka ugyanis a lendületesen előretörő szovjet hadsereg elől való menekülésben keresendők. A munkaszolgálatosokat ugyanis nem kegyetlenségből hajtották gyalogszerrel, hanem azért, mert az ország evakuálása során a vonatokat a katonai és gazdasági szállításokra tartották fenn. (Vonat a nyugatra menekülő polgári lakosságnak sem jutott.) Az viszont tény, hogy a munkaszolgálatosokat megtizedelte az erőltetett menetteljesítmény és a kegyetlen bánásmód. Utóbbi azonban főleg attól függött, hogy mennyire voltak emberségesek vagy éppen antiszemiták a meneteket kísérő csendőrök és katonák. A túlélési esélyeken még az javíthatott, ha a helyi lakosok – a tilalom ellenére – segítő kezet nyújtottak.

A fentiekből az is világosan látszik, hogy 1944–1945 története nem rekonstruálható hitelesen a német megszállás hatásának mérlegelése nélkül. Ehhez mindenekelőtt a német szándék világos meghatározása szükséges. Hitler szemében Magyarország előbb „vonakodó”, majd a Kállay-kormány kiugrási tárgyalásai nyomán „megbízhatatlan szövetségesnek” számított. Az 1943. évi olasz események hatására Hitler úgy döntött, hogy nem kockáztatja meg Magyarország elvesztését, mivel katonai és gazdasági szempontból fontos volt neki az ország. A magyar katonai részvétel mellett az ország stratégiai szempontból is fontos volt, de még ennél is életbevágóbb voltak a német hadigazdálkodás számára a magyar mezőgazdasági termékek, az alumínium, valamint a zalai kőolaj. (A magyar kőolaj stratégiai fontossága 1944 őszén tovább nőtt, ekkor ugyanis már csak ez a kőolajforrás állt Hitler rendelkezésére. Ez magyarázza, miért rendelte el Hitler, hogy

Budapestet az utolsó emberig védeni kell.) Hitler számára tehát nem volt kérdéses, hogy Magyarországot „benn kell tartania” a háborúban.

Kérdéses csak ennek módja volt. E tekintetben az ország katonai megszállásának gondolata is felmerült, akár még a szomszédos államok haderejének igénybevételével is. Utóbbiról azonban hamar letettek a németek, mert tartottak attól, hogy ez jelentős magyar ellenállást válthat ki. A német cél pedig az volt, hogy minél kisebb katonai erővel és minél zökkenőmentesebben tudják kieszközölni Magyarország háborús szerepvállalásának fokozását. Ennek forgatókönyvére Edmund Veessenmayer, az SS közgazdász végzettségű „Közép-Európa szakértője” tette a legmeggyőzőbb javaslatot.

Veessenmayer úgy gondolkodott, hogy a németbarát, illetve háborúpárti magyar politikai erők legszélesebb koalícióját kell hatalomra juttatni, s ehhez lehetőleg Horthy támogatását is meg kell nyerni. Helyesen ismerte fel Horthy személyének jelentőségét a német megszállás legitimálásában, s azt is jól látta, hogy miként lehet a leghatékonyabban rávenni a kormányzót az együttműködésre. Az 1944. március 19-i német megszállás e tervek jegyében történt. Nem véletlen tehát, hogy az „éceszgéber” Veessenmayer lett a megszállt ország „helytartója” (hivatalos titulusa szerint: a Nagynémet Birodalom követe és teljhatalmú megbízottja).

A háborús logika szempontjából teljesen érthető, hogy a német fél mindent elkövetett a lehető legkisebb katonai erő alkalmazása érdekében. Ezzel egyúttal minimalizálni is akarták a német megszállással szembeni ellenérzéseket, az esetleges ellenállást. Emiatt is volt fontos, hogy a német megszálló erők csak a Tiszáig mentek, így az ország észak-keleti területén állomásozó egyetlen jelentősebb magyar hadtesttel eleve nem is kerülhettek összetűzésbe. A német egységeknek arra is utasításuk volt, hogy kerüljék a feltűnést. Tévedés volna azonban azt gondolni, hogy a megszálló német haderő jelentéktelen volt: mintegy 70 ezer fővel szállták meg az országot. Az országban állomásozó német katonák száma a következő hónapokban mérséklődött: 45–65 ezer fő között változott – egészen augusztusig, amikor elérte a

front az országhatárt. Összehasonlításképp: a szovjet megszálló haderő nagysága 1956. október 23. előtt (tehát „békeidőben”) mintegy 30 ezer főre, a forradalom leverésére megerősített haderő 1956 novemberében pedig mintegy 60–65 ezer főre becsülhető. S noha lehet azon vitatkozni, hogy a német alakulatok harcértéke pontosan mekkora is volt, de minden valószínűség szerint nem kisebb a Magyarországon állomásozó magyar egységekéénél. (A német megszálló erő jelenlétével és annak hatásával eddig lényegében egyáltalán nem foglalkozott a magyar hadtörténeti kutatás.)

A német megszállás megfélemlítő hatását azonban nemcsak az országot látványosan birtokba vevő német katonaság váltotta ki, hanem inkább a Gestapo célirányos akciói. A német titkosrendőrség kész listákkal érkezett Magyarországra, hogy elejét vegye a németellenes szervezkedéseknek: több ezer potenciális ellenállót fogtak el, feldúlták az ellenállás bázisául szolgálni képes újságok szerkesztőseit, a baloldali és liberális pártok irodáit, valamint a társadalmi szervezetek helyiségeit. Szimbolikus jelentőségű volt, hogy az ország miniszterelnöke, Kállay Miklós menekülni, Bethlen István pedig bujkálni kényszerült, miközben a közismerten náciellenes belügyminisztert, Keresztes-Fischer Ferencet, valamint bizalmi embereit (köztük a magyar titkosrendőrség vezetőit), továbbá ismert náciellenes parlamenti politikusokat egyaránt elfogtak, s koncentrációs táborba hurcolták őket. Egyúttal megkezdte működését az Adolf Eichmann vezette *Judenkommando*.

(Készítette: Nagy Béla. Eredeti megjelenés: História 2004/9, Rubicon 2014/3.)

Azért, hogy mindez magyar részről nem váltott ki ellenállást, elsősorban Horthy Miklós a felelős. A kormányzónak mint államfőnek és legfőbb hadúrnak jelentős szerep jutott a német megszállással kapcsolatban. Említettük, hogy Horthy fontosságával a németek teljes mértékben tisztában voltak. Világosan látták, hogy amennyiben Horthy nem mond le a kormányzói posztról, akkor azzal legitimálja a német megszállást, s így a magyar hivatali apparátus is együttműködő lesz. Jól érzékelték Horthy gyengeségeit is. Azt, hogy csupán régi vágású politikus tanácsadóit (Bethlent, Kállayt, Keresztes-Fischert és még néhány személyt) kell eltávolítani a környezetéből ahhoz, hogy Horthy „erkölcsi érzéke”, valamint „politikai tisztánlátása és cselekvőképessége” jelentősen csökkenjen. Azt is világosan látták a németek, hogy szükség esetén családtagjaival lehet megzsarolni az idős és több jelentős családi tragédián túlelt Horthyt.

Az 1944. március 18-án lezajlott második klessheimi találkozó megszervezésével (majd később az októberi kiugrási kísérlet elfojtása során is) Hitler az említett gyengeségekre játszott rá. Úgy invitálta Horthyt tárgyalni, hogy a tárgyalópartner nem tudta, miről lesz majd szó. (Horthy azt remélte, hogy a magyar katonaságnak a Kárpátokig való visszavonásáról lesz szó, amit korábban magyar részről kezdeményeztek.) Ráadásul bizalmas tanácsadóitól is elszakította a kormányzót. De talán még ennél is jelentősebb fegyvertény volt, hogy Horthy távollétében szó szerint fejetlenné vált az ország: a katonaság ugyanis csak Horthytól fogadott el utasítást. (S amint 1944 októberében kiderült: a katonai vezetés szovjetellenes érziülete és háborús elkötelezettsége jóval erősebb volt, mint az államfő iránti lojalitása.) Horthy tehát politikai rövidlátásról tett tanúbizonyságot, amikor úgy döntött, hogy elfogadja a második klessheimi találkozóra való meghívást. Mindezt még azzal fokozta, hogy távolléte idejére nem adta át az államfői jogokat a miniszterelnöknek. E vonatkozásban a Kállay-kormány is bűnös hanyagságot követett el: noha március elején több forrásból értesültek a német katonai erők készülődéséről, egészen egyszerűen nem hitték el, hogy azok Magyarország megszállására készülnek, így nem is mozgósították a magyar katonaságot. Úgy vélték, hogy a magyar határ menti német mozgósítás csupán erőfitogtatás, „blöffpolitika”. Arról pedig sem Kállay, sem Bethlen nem tudta meggyőzni Horthyt, hogy ne menjen ki Klessheimbe.

A klessheimi tárgyalás mikéntje, az ott elhangzottak nem rekonstruálhatók pontosan a fennmaradt iratok és visszaemlékezések alapján. Az viszont világosan látszik, hogy Hitler már a tárgyalások elején eldöntött tényként közölte Magyarország német megszállását. Horthy vérig sértődött attól, hogy Németország mint háborús szövetséges a magyar állam szuverenitását korlátozni akarja. Éppen ezért kétszer is megszakadt a Führer és a kormányzó közti tárgyalás, amelyet Horthy a vele utazó katonák (elsősorban Szombathelyi Ferenc, a Honvéd Vezérkar főnöke) unszolására folytatott. Hitler mindent elkövetett, hogy Horthyt rávegye az

együttműködésre: követelt, vádaskodott, kért és ígért. A március 18-i hosszúra nyúlt tárgyalás során Hitler – a pszichés hadviselés eszközeit is bevetve – végül megtörte Horthy elutasítását. Horthy döntésének megértéséhez azt is látnunk kell, hogy magyar katonai tanácsadói azzal hízelegtek neki, hogy ő az egyetlen, aki egy ilyen válságos helyzetből ki tudja vezetni az országot. Nem tudjuk, hogy ezt a Horthy-kultusz által sugallt képet ők maguk elhitték-e, mindenesetre Horthyra hatottak e szavak.

A kormányzó végül úgy távozott Klessheimből, hogy mindkét fél egyértelműnek tekintette: Horthy beletörődött a német megszállásba, nem mond le az államfői posztról, s új kormányt nevez ki a Hitler által megbízhatatlannak tekintett Kállay-kormány helyébe. Hitler az újonnan kinevezendő kormánytól a háborúban való fokozottabb részvételt várta el, vagyis újabb katonákat, növekvő magyar exportot, valamint a magyarországi zsidóság kiszolgáltatását a németeknek. Ezek teljesülése esetére pedig Magyarország szuverenitásának visszaállítását ígérte. Ez volt az a mézes madzag, amely megkönnyítette Horthynak a keserű pirula lenyelését. A biztonság kedvéért Hitler úgy szerveztette a magyar küldöttség Klessheimből való hazautazását, hogy Magyarországra való visszaérkezésüket, illetve a magyar politikusokkal való kapcsolatfelvételüket is addig késleltette, amíg már esélyük sem volt fellépni a megszálló német erőkkel szemben.

Horthy (és az ország) mozgástere a március 19-i német megszállás után jelentősen csökkent. Az országba visszaérkező Horthynak azonban még mindig több lehetősége lett volna: lemondhatott volna a kormányzóságról, illetve passzív ellenállást hirdethetett volna. E döntéseivel jelentősen megakaszthatta volna a német megszálló gépezet fogaskerekeit. Számos okot találhatott volna erre – például a Gestapo magyarországi személyek és szervezetek elleni akcióit. Ezekkel a lehetőségekkel elsősorban azért nem élt, mert a kormányzó még ekkor is inkább volt 19. századi etiketten nevelkedett lovagias katona, mintsem modern politikus. A passzív ellenállás pedig nem szerepelt az általa elképzelhető lépések között.

Tettei és a ránk maradt források tanúsága alapján a legvalószínűbbnek az tűnik, hogy Horthy csak hazaérkezését követően – a klessheimi sokk után kissé megnyugodva – mérte fel teljes egészében, hogy milyen súlyos következményei lesznek a német megszállásnak. Személyes ellenszenvén kívül valószínűleg ez is szerepet játszott abban, hogy nem volt hajlandó a németbarát Imrédyt kinevezni miniszterelnökké, ahogy azt a németek szerették volna. Ebben a kérdésben tehát volt némi mozgástere. Végül a berlini magyar követ, Sztójay Döme személye lett a Horthy számára is elfogadható kompromisszum az új kormányfő személyét illetően. Horthy úgy gondolta, hogy a katona Sztójay hűségesebb lesz hozzá, mint a megbízhatatlanabbnak tartott Imrédy.

Horthy cselekedeteit a továbbiakban az a remény hajtotta, hogy Hitler elvárásainak teljesítése esetén az ország valóban visszakapja a szuverenitását. Már csak ezért sem hirdetett passzív ellenállást, illetve maga sem vonult vissza a közélettől. Egyedül a „zsidókérdés megoldására” irányuló intézkedéseket nem volt hajlandó aláírni, azok intézését teljes egészében a kormányra bízta. Elhárító gesztusa jól mutatja, Horthy tisztában volt azzal, hogy a magyar zsidóságra milyen sors vár, de az adott helyzetben „feláldozhatónak” tekintette őket.

Ezen álláspontján csak 1944 júniusában változtatott tanácsadói és befolyásos külföldiek unszolásra, miután egyértelművé vált számára, hogy a háború után neki személyesen és az országnak is el kell számolnia. Ennek nyomán július elején Horthy leállította a magyar zsidóság deportálását – ekkorra azonban már 437 ezer embert elvittek az országból. Horthy döntésében a normandiai partraszállás sikere is szerepet játszhatott, miután elhitte, hogy ismét megnövekedett a mozgástér számára. Ekkor a Sztójay-kormány leváltásának gondolata is felmerült, ezt azonban már nem merte meglépni. Erre csak a román kiugrást követően került sor. Ekkor határozta el magát a kormányzó, hogy fegyverszüneti megállapodást köt. Ahhoz azonban még így is idő kellett neki, hogy beletörődjön abba, hogy a fegyverszünetet a magyar területeket elfoglaló Szovjetunióval kell megkötnie az országnak.

Horthy e lépésre 1944 szeptemberében szánta el magát. Szándékát azonban csak papíron valósíthatta meg, de a katonai átállást nem sikerült realizálni. Ennek számos oka volt: a szervezetlenség, a németeknek jelentő informátorok, a németek felkészültsége. Még ezeknél is jelentősebb tényezőnek bizonyult, hogy a negyed évszázados antikommunista propaganda által szocializált magyar katonai vezetés jelentős része számára elfogadhatatlan volt a szovjet oldalra való átállás. Emellett a katonai átállást az is szinte lehetetlenné tette volna, hogy a magyar alakulatok a német alakulatok közé ékelten – így azok által közrefogva – harcoltak. A sikertelen kiugrási kísérlet után Horthynak már nem volt valódi szerepe. A fia életével megszarolt Horthy hatalomátadása (Szálasi kinevező okmányának aláírása) már csak olyan formalitás volt, amelynek megtagadása mit sem változtatott volna a dolgok menetén. Az leginkább a formaságokhoz ragaszkodó Szálasinak volt fontos.

A Hitler által Magyarországra kényszerített klessheimi ultimátumot 1944 tavaszán–nyarán ténylegesen a Sztójay-kormány hajtotta végre. Hitler elvárásainak megfelelően fokozták az ország katonai részvételét a háborúban, valamint a németeknek kiszállított magyar áruk mennyiségét is, s kiszolgáltatták a németeknek a magyar zsidóságot. Utóbbi konkrét mikéntje Adolf Eichmann és Endre László együttműködése révén alakult ki. A magyar szélsőjobboldal e vonatkozásban azt kapta, amit régóta szeretett volna elérni: a magyar zsidóság eltávolítását az országból. Ennek érdekében felhasználták a magyar államapparátust. A deportálások gyors és „zökkenőmentes” végrehajtását több tényező együttállása biztosította. Ezek közül alig túlbecsülhető az, hogy a deportálást a törvényes magyar kormány rendeletei írták elő, ami ellen nyilvánosan senki nem emelt vétót. Az állampolgári lojalitás mellett a megfélemlítésnek is jelentős szerepet tulajdoníthatunk.

Láttuk, hogy a Gestapo célzott akcióval iktatta ki azokat, akik esetleg elleneztek vagy szabotáltak volna a német elvárások kielégítését. A biztonság kedvéért a Sztójay-kormány a kinevezése után leváltotta a tisztviselői kar vezetői közül azokat, akiket nem tartottak eléggé lojálisnak az új kormányhoz és

törekvéseihez. Emellett a kormány határozottan meg is fenyegette a tisztviselői kart arra az esetre, ha megnehezítenék a kormány rendeleteinek hatékony végrehajtását. A fenyegetés mellett a meggyőzésre, vagyis a propagandára is figyelmet fordítottak.

Első lépésként a németbarát és háborúpárti orgánumokon kívül minden más hangot elnémítottak. Az antiszemita közhangulat fokozására pedig 1944 májusában a Bosnyák Zoltán vezette Zsidókérdéskutató Magyar Intézet hetente megjelenő folyóiratot indított *Harc* címen. Mindehhez hozzájárult még az is, hogy az elvett „zsidó javak” részleges szétosztásával sokakat korrumpált is a hatalom. A mondott intézkedések révén a németek és a velük kollaboráló magyar szélsőjobboldal olyan légkört teremtett 1944 tavaszán az országban, melyben nem volt kifizetődő, sőt kimondottan veszélyes volt a kormány intézkedéseinek még a kritizálása is, nemhogy azok szabotálása. A deportálásokat végrehajtó tisztviselők, csendőrök, katonák embertelenségére és kegyetlenkedéseire azonban mindez nem adhat mentséget. Kamenyec-Podolszkij, az újvidéki razzia, a munkaszolgálatosokkal való bánásmód és az 1944. évi deportálások mind azt mutatják, hogy sokak számára csak alkalom kellett ahhoz, hogy kiélhessék zsidógyűlöletből táplálkozó agressziójukat a propaganda által ellenségnek nyilvánítottakon.

Mindezek fényében válik csak érthetővé a magyar társadalom „passzivitása”. Voltak, akik meggyőződésből, mások tekintélytiszteletből vagy félelemből, megint mások érdekből nem szegültek szembe a kormány intézkedéseit végrehajtókkal. Rajtuk kívül volt az ellenállók és embermentők jóval kisebb csoportja. A korabeli Magyarország 14 millió lakosából mintegy 800 ezer személy esett a zsidótörvények hatálya alá. A Yad Vashem vizsgálata alapján Izrael Állam eddig mindösszesen 810 magyarnak adományozta a Világ Igaza kitüntetését a holokauszt idején végzett bizonyított embermentő tevékenységéért. A tényleges szám ennél bizonyára nagyobb. Annál is inkább, mert nem csak a bújtatás, de alkalmasint egy kis kenyér vagy némi biztatás és emberséges bánásmód is segíthette az üldözöttek túlélését.

Végül érdemes szót ejtenünk arról, hogy vajon a magyar zsidóság részéről miért nem tört ki ellenállás, lázadás? Ebben elsősorban az állampolgári lojalitás játszhatott szerepet. Nem lehet eléggé hangsúlyozni annak szerepét, hogy a hivatalban lévő magyar kormány rendeleteit végrehajtó szervezett államapparátussal kellett volna szembeállni. E tekintetben volt igazán jelentős Horthy stabilizáló szerepe. Az, hogy a kormányzó nem mondott le a német megszállás ellenére, sokakban éltette azt a reményt, hogy majd Horthy megvédi a magyar állampolgárokat; amíg ő a helyén van, addig nagy baj nem történhet – gondolták sokan.

Mai szemmel már kimondottan abszurd, hogy 1944 júniusában még hálaadó istentiszteletet tartottak Horthy születésnapja alkalmából fővárosi zsinagógában. Utólag azt is látjuk, hogy 1944-ben számos hiteles információ is keringett már a nyilvánosságban a sok-sok dezinformáció között arról, hogy mi vár a deportálandókra. Az azonban nem volt egyértelmű, hogy mi is az igaz és a mi a hamis hír.

Az is igaz, hogy a zsidó vezetők is visszatartottak információkat – valószínűleg leginkább azért, hogy elkerüljék a „felesleges” pánikot. A túlnyomó többség azonban egészen egyszerűen képtelen volt elhinni a legrosszabbnak tűnő forgatókönyvet – azt, hogy mi történik az európai zsidósággal. Azt pedig végképp nem hitték, hogy ez velük is megtörténhet. A végsőkig reménykedtek abban, hogy nem a legrosszabb fog bekövetkezni. Éppen ezért az önfeláldozó „hősködés” nem tűnt kifizetődőnek, mivel úgy érezték, hogy mindig van még mit veszíteniük. Úgy vélték, hogy ha ellenállnak, akkor még rosszabb lesz; ha viszont együttműködnek, akkor súlyos nehézségek közepette ugyan, de átvészelvehetik azt, ami rájuk vár. E beletörődő magatartást az is erősítette, hogy az 1930-as évek végétől fokozatosan szokhattak hozzá ahhoz, hogy mindig egy kicsit többet vett el az állam tőlük: a munkahelyüket, a vagyonukat, a rádiójukat, a politikai jogaikat, az otthonukat, a személyes szabadságukat, a munkaerejüket – és végül az életüket.

A Proli Depp Illumináriuma blog „alternatív emlékműterve”. (Eredeti megjelenés és szöveges leírás: <http://prolidepp.tumblr.com/post/80056927088/a-nemet-megszallas-igaz-tortenete-vegyes>)

A Proli Depp Illuminárium blog „alternatív emlékműterve”. (Uo.)

A német megszállás évének számos tanulsága fogalmazható meg. A magyar felelősség, az állami szuverenitás és a lehetséges mozgástér kérdésében világosan látszik, hogy a kép ezúttal sem fekete vagy fehér, nem adható igen/nem típusú válasz ezekre a kérdésekre. A felelősség ugyanis megoszlott az egyes szereplők között, igaz nem azonos mértékben. A magyar állam szuverenitása pedig nem szűnt meg teljesen, hanem korlátozottá vált.

A legösszetettebb probléma mégis a mozgástér (a „mit lehetett volna tenni?”) kérdése. A felelősség legjelentősebb része a náci németeké, azonban a magyar fél együttműködése nélkül a megszállás nem lehetett volna annyira sikeres (német szempontból) és tragikus (magyar oldalról nézve), mint amilyen végül lett.

Magyar részről leginkább a vezető politikusok politikai dilettantizmusa a figyelemreméltó. Legsúlyosabb hibájukat abban láthatjuk, hogy nem vették észre: a

német agresszióval szemben az önfeladó „teljesítési politika” nem célravezető. Ahogy az lenni szokott, a döntési helyzetben lévő vezetők azzal áltatták magukat, hogy a „kisebbik rosszat” választják, s „csak azért maradnak a helyükön”, mert „utánuk csak rosszabb jöhet”.

A história tanulsága azonban ezúttal is az, hogy ez önáltatás volt. Az agresszióra pedig csak a határozott ellenszegülés vagy az ellenagresszió a jó válasz. (Ha másért nem, akkor a lelkiismerettel való utólagos elszámolás miatt.)

Magyar részről a legtöbb kérdésben Horthynak volt döntő szava, így az ő szerepe különösen fontos e történetben. A kormányzó számos ponton dönthetett volna másként: nem lett volna muszáj kimennie Klessheimbe, nem kellett volna beleegyeznie a megszállásba, visszaérkezése után passzív ellenállást hirdethetett volna, illetve lemondhatott volna. Mindezeket azért nem tette, mert elsősorban katonaként és nem politikusként gondolkodott. Ez a magyarázat arra, hogy miért nem mondott le („a kapitány nem hagyhatja el a süllyedő hajót”), s az olyan lehetőségekkel, mint a passzív ellenállás nem is számolt. A kormányzó szemében az olyan fogalmak, mint az „állam szuverenitása”, a „nemzet becsülete”, a „bajtársiasság” fontosabbak voltak, mint az állampolgárok élete és az ország hosszabbtávú érdekei. A megszállással kapcsolatosan a Kállay-kormányt is terheli felelősség: bűnös mulasztást követtek el azzal, hogy nem készítettek vészforgatókönyvet erre az esetre, s egyáltalán nem is reagáltak a német lépésekre (például a magyar katonai erők mozgósításával).

Felmerül azonban a kérdés, hogy vajon mennyiben jogos a mindentudó utókor kritikája? Egyáltalán miben lett volna más a történet, ha az itt megfogalmazott felvetések valamelyike szerint cselekedtek volna. Mindenekelőtt azt érdemes leszögezni, hogy 1944-ben Németország nem ugyanaz a győzedelmes nagyhatalom, amelyik néhány évvel korábban keresztülgázolt Európán, hanem ekkor már kimerülőben volt, és lépésről lépésre szorították vissza ellenfelei. Ezt a korabeli magyar politikai és katonai vezetők is tudhatták, és sokan közülük bizonyíthatóan

tudták is. Ennek fényében arra a következtetésre is juthattak volna, hogy a német hadigépezetnek okozott minden fennakadás a magyar háborús szerepvállalást és ezzel összefüggésben a magyar erőforrások (emberélet, nemzeti vagyon, erkölcsi tőke) további pazarlását csökkentette volna. Természetesen nem tudhatjuk, hogy pontosan mi történt volna, ha magyar részről németellenes ellenállás szerveződik. (Jellemző módon az ilyen számítások mind a magyar történészektől, mind a magyar politikai szakértőktől idegenek.) De nincs okunk feltételezni, hogy az ellenállásra válaszoló német agresszió összességében több kárt okozott volna, mint amennyit végül a német megszállás egy éve során elszenvedett az ország. Erkölcsi szempontból pedig mindenképpen jobban járt volna a nemzet. A helyzet csapdája abban rejlett, hogy a magyar ellenállás megszervezése átmenetileg nagyobb áldozatot követelt volna, mint a meghunyászkodó együttműködés. Tény az is, hogy az antifasiszta koalíció hatalmai sem igen tettek azért, hogy a magyar döntéshozók érdekeltté váljanak az átmeneti áldozathozatalban.

Összességében azt mondhatjuk, hogy a náciellenes magyar politikai elit rosszabb stratégiának bizonyult, mint Hitler, s nem tudta megakadályozni a németbarát magyar politikai elit hatalomra jutását. A németekkel kollaboráló magyar szélsőjobboldal elvakult meggyőződésből, illetve számításból együttműködött a nácikkal. Sokan közülük elfogadták a hatalmat a Harmadik Birodalom kegyéből, akár politikai riválisaik likvidálása árán is. Az 1944. év tragédiájához jelentősen hozzájárult, hogy a megszálló németek és a velük kollaboráló magyar szélsőjobboldal olyan körülményeket teremtett az országban, hogy az ellenállásnak alig jusson tér. Mindent elkövettek, hogy meggyőzéssel, korrumpálással vagy megfélemlítéssel az állampolgárokat az események aktív részesévé vagy passzív szemlélőjévé tegyék.

Ennyi „mi lett volna, ha”-típusú fejtegetés után talán még érdemes eljátszanunk egy gondolatkísérlettel. Horthy a háború után készített visszaemlékezésében azt írta, hogy 1944. március 18-án magával vitte Klessheimbe a

revolverét, s az is megfordult a fejében, hogy merényletet kövessen el Hitler ellen. Állítása szerint erről az ötletéről azért tett le, mert az volt a meggyőződése, hogy csak Istennek van joga ítélkezni. Nem tudhatjuk egészen biztosan, hogy Horthy utólag írt szavai megfelelnek-e a valóságnak. Valószínűbb azonban, hogy nem. Egyetlen egykorú forrás sem erősíti meg ugyanis, hogy Horthy merényletet fontolgatott volna. Sőt: a kormányzó viselkedése éppen azt mutatja, hogy optimista illúziókkal telve utazott Hitlerhez, s ezért érte hidegzuhanyként Hitler bejelentése a megszállásról. Ráadásul az emlékirat említett passzusa is egy utólagos önmentegítő érvelésbe illeszkedik. Valószínűleg tehát utólag – immár a világháborús pusztítás egészének tudatában – gondolkodhatott el Horthy azon, hogy „mi lett volna ha...” – s e gondolatkísérletet vetítette vissza memoárjában. Gondoljunk azonban bele egy pillanatra abba, hogy ha Horthy valóban merényletet hajtott volna végre Hitler ellen 1944 márciusában, akkor az milyen jelentős mértékben változtathatta volna meg Magyarország sorsának további alakulását – és Horthy személyének utólagos megítélését...¹

¹ A tanulmány a következő művek felhasználásával íródott: *Dombrády Loránd*: Hadsereg és politika Magyarországon, 1938–1944. Bp. 1986.; A magyar embermentők adatbázisa a budapesti Holokauszt Emlékközpont honlapján: <http://www.hdke.hu/emlekezes/embermentok/embermentok-nevsora>; *Götz Aly – Christian Gerlach*: Az utolsó fejezet. Reálpolitika, ideológia és a magyar zsidók legyilkolása 1944–1945. Bp. 2005.; *Kádár Gábor – Vági Zoltán*: A végső döntés. Berlin–Budapest–Birkenau 1944. Bp. 2013.; *Karsai László*: A Szálasi-rendszer „zsidópolitikája”. *Történelmi Szemle* 54. (2012: 1. sz.) 103–131.; *Matic, Igor-Philip*: Edmund Veessenmayer. Agent und Diplomat der nationalsozialistischen Expansionspolitik. München 2002.; *Molnár Judit*: Csendőrök, hivatalnokok, zsidók. Szeged 2000.; *Molnár Judit*: Komoly Ottó, Kasztner Rezső és a magyar cionisták embermentő tevékenysége 1944-ben. *Századok* 147. (2013: 1. sz.) 107–129.; *Paksa Rudolf*: Szálasi Ferenc és a hungarizmus. Bp. 2013.; *Ránki György*: 1944. március 19. Magyarország német megszállása. Bp. 1978.; *Romsics Ignác*: A felelőségünk közös, és ezt vállalni kell. Romsics Ignác akadémikus, történészprofesszor az emlékezetpolitikáról, Horthyról és a történelmi igazságról. (Az interjút készítette: Sebestyén István) *Hetek* 2014. február 7. (http://hetek.hu/interju/201402/a_felelossegunk_kozos_es_ezt_vallalni_kell, 2014. július 21.); Szovjet katonai intervenció, 1956. Szerk. Györkei Jenő – Horváth Miklós. Bp. 2001.; „Tizenhárom nap, amely...” tanulmányok az 1956-os forradalom és szabadságharc történetéből. Szerk. Horváth Miklós. Bp. 2003.; *Turbucz Dávid*: Horthy Miklós. Bp. 2011.; *Turbucz Dávid*: Horthy Miklós antiszemitizmusa. A kormányzó szerepe a zsidóság sorsának alakulásában 1919 és 1944 között. *Kommentár* 7. (2012: 5. sz.) 51–64.; *Ungváry Krisztián*: Egy döntés hátttere – a magyar zsidóság deportálása. *BBC History* 2014: 1.

Rudolf Paksa

**THE AGRESSOR, THE INTRIGUER, THE PILATE, THE MOOR AND THE
RELUCTANT FANTASIST – OR THE ROOM FOR MANOEUVRE AND
RESPONSIBILITY IN 1944**

Sovereignty, opportunities, responsibility – in Hungary in 1944. These hot issues are explored in this essay. It outlines the possible motivations of the actors: the invading Germans, Horthy, the different Hungarian governments, the anti-Nazi politicians and pro-Nazi collaborators. The opportunities and motivations of the state employees, officers, gendarmes, the majority population and the persecuted Jews are analyzed on this basis. The preparation of the balance sheet ends with the ‘what if’ question.

SZÁMUNK SZERZŐI

Bárány Zsófia – Az ELTE BTK Új- és Jelenkori Magyar Történeti Doktori Programjának doktorandája; az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetének tudományos segédmunkatársa.

Bern Andrea – Az ELTE BTK Új- és Jelenkori Magyar Történeti Doktori Programjának doktorandája.

Bognár Szabina, PhD – Az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézetének tudományos munkatársa.

Csonka Laura – Az ELTE BTK Új- és Jelenkori Magyar Történeti Doktori Programjának doktorandája.

Grósz András – Az ELTE BTK Új- és Jelenkori Magyar Történeti Doktori Programjának doktorjelöltje; a budaörsi Bleyer Jakab Helytörténeti Gyűjtemény történész-levéltárosa.

Hegedüs Gyula, PhD – A Budapesti Gazdasági Főiskola Kereskedelmi, Vendéglátóipari és Idegenforgalmi Karának főiskolai docense.

Klestenitz Tibor, PhD – Az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetének tudományos segédmunkatársa.

Marchut Réka, PhD – Az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézetének tudományos segédmunkatársa.

Paksa Rudolf, PhD – Az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetének tudományos segédmunkatársa.

Péterfi András, PhD – Az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetének tudományos munkatársa.

Péterfi Gábor, PhD – Az Aszódi Evangélikus Petőfi Gimnázium tanára, szaktanácsadó.

Sárándi Tamás – Az ELTE BTK Új- és Jelenkori Magyar Történelmi Doktori Programjának doktorandusza, a Szatmár Megyei Múzeum (Szatmárnémeti, Románia) muzeológusa.

Somlai Péter Ferenc – Az ELTE BTK Új- és Jelenkori Magyar Történelmi Doktori Programjának doktorjelöltje; a budapesti Madách Imre Gimnázium tanára.

Szécsényi András – Az ELTE BTK Új- és Jelenkori Magyar Történelmi Doktori Programjának doktorjelöltje; a budapesti Holokauszt Emlékközpont gyűjteményvezetője.

Tevesz László – Az ELTE BTK Új- és Jelenkori Magyar Történelmi Doktori Programjának doktorjelöltje; az ELTE BTK Új- és Jelenkori Magyar Történelmi Tanszékének tudományos segédmunkatársa.